

Zkoumání představ o sociálním rozvrstvení a sebeidentifikace ve výzkumu sociální diferenciace a mobility obyvatel ČSSR

BOHUMIL JUNGMAHN

Ústav marxismu-leninismu pro vysoké školy KU,
Praha

Úvodní poznámky

Při empirickém zkoumání sociální diferenciace, popř. sociálního rozvrstvení určitého souboru osob, tj. při pokusu o identifikaci sociální příslušnosti každého individua ze souboru se může sociolog orientovat na tři typy sociálních faktů, resp. na tři různé sféry sociální skutečnosti:

1. na postižení sociální pozice, případně plurality pozic, které každý příslušník daného souboru zaujímá, zpravidla pomocí „kombinovaného indexu“ sociálního statusu, sdružujícího řadu indikátorů považovaných za relevantní a v daném sociálním kontextu za vertikálně diferencující (profese, příjem, majetek, vybavení bytu, etnická příslušnost atd.);

2. na registraci sociálního chování příslušníků souboru, zejména mimoprofesionálního, tedy chování v oblasti konzumu, volného času, rekreace a především pak ve sféře sociální interakce (kdo s kým komunikuje, pravidelně se stýká, přáteli se atd.);

3. na zjištění fakt ze sféry sociálního vědomí příslušníků souboru, tj. komplexu názorů, představ, hodnot, postojů atd.

Sociologie přitom vychází z ověřeného předpokladu, že sociální diferenciace (jejímž produktem je sociální rozvrstvení) představuje dvojí proces: diferenciaci sociálních pozic a jim odpovídajících rolí a diferenciaci sociální podoby lidí v procesu obsazování těchto pozic a rolí; jinak řečeno, vychází z předpokladu, že sociální chování a vědomí individua není chaotické, ale sociálně a kulturně vzorcované, a že tyto vzorce nejsou libovolně ve společnosti rozloženy, ale jsou specifické pro jednotlivá sociální seskupení, zejména třídy či vrstvy.

Smyslem zjišťování a analýzy psychologických obsahů jakožto korelátů objektivních stratifikačních soustav zachycených pomocí „kombinovaného indexu“ sociálního statusu je tedy

1. zpřesnění obrazu aktuálně existující stratifikace (stratifikace je zachycena v úplnosti jen tehdy, jsou-li postiženy její „objektivní“ komponenty [status], její projekce ve vědomí aktérů a v jejich sociálním chování);

2. postižení jednoho faktoru její dynamiky a změny (mobilita je zachycena v úplnosti jen tehdy, jsou-li její strukturální determinanty zkoumány v souvislosti s individuálními determinantami, tj. zejména s motivací).

Psychickými obsahy, které bývají obvykle v této souvislosti v rámci výzkumu sociální stratifikace zkoumány, jsou tzv. „obrazy společnosti“ (images of society, images de la société, Gesellschaftsbilder), zejména pak jejich ústřední složka, komplex představ, prožitků, interpretačních schémat, výrazových stereotypů atd. o sociálním rozvrstvení společnosti a o začlenění respondenta v jeho rámci (sebeidentifikace). Výzkumy na toto téma, jichž byla od poloviny 50. let provedena v Evropě celá řada (Willener 1957, H. Popitz a ost., 1957, Mayntzová 1958, Moorová, Kleining 1959, 1960, Daheim 1960, Scheuch 1961, Wojtaszek 1966, Nowak 1966, Wesolowski, Slomczyński 1967), navazují — s tou či onou mírou kritické distance — na zakladatelské práce W. L. Warnera (a jeho žáků) a R. Centerse (Warner, Meeker, Eells 1949, Davis, Gardner, Gardner 1941, Centers 1949). Obrazy sociálního rozvrstvení jsou obvykle analyzovány z hlediska jejich členitosti (počet jmenovaných tříd či vrstev), základního organizačního principu (dichotomické, funkcionální či hierarchické modely) a dominantního znaku (profese/vzdělání, příjem/majetek, moc/autorita, atd.) s cílem vysledovat závislost mezi určitou vrstvou a preferovaným modelem rozvrstvení (Ossowski 1957, Lepsius 1958, Dahrendorf 1961), popř. postihnout specifickou „sociální optiku“ jednotlivých

sociálních vrstev, která se uplatňuje zejména v procesu sebeidentifikace (Mayntzová 1958, Daheim 1960).

Začleněním analýzy zmíněných představovaných celků do rámce komplexní analýzy stratifikačních systémů a teoretickou intencí, s níž se to děje, překračuje sociologie hranice běžného výzkumu veřejného mínění či trhu (König 1962) i referenční rámec sociální psychologie, ačkoli z těchto oblastí čerpá četné teoretické a metodické podněty (pojem „image“ a pojem „stereotyp“, analýza stereotypů pomocí „polaritního profilu“, Hofstätter 1957, 1960, 1963, Noelle 1963). Zároveň tím eliminuje tradiční výtku „subjektivismu“, kterou marxistická kritika vznášela vůči klasickým pracím Warnerovým a Centerosvým (Bauman 1964, Klofáč, Tlustý 1965). Odhalení dialektické souvztažnosti zmíněných tří sfér společenské skutečnosti (sociální postavení, chování a vědomí) je jedním z rozhodujících a uznávaných přínosů marxistického společenskovědního myšlení sociologické teorii. Transpozice teoretických a metodologických postulátů, formulovaných v obecné filosofické rovině, do výzkumného procesu a na úroveň sociologické teorie sensu stricto (tj. logicky konzistentní a empiricky relevantní teorie, jejímž podstatným rysem je trvalé sepětí s empirickým výzkumem/kontrolou) je však pro marxistickou sociologii stále ještě otevřeným úkolem. Na této úrovni totiž musí být globální „hermeneutická“ analýza sociálních determinant makroideologických útvarů nahrazena úvahou o soustavě přesně (zvl. operacionálně) definovaných proměnných. V konkrétním výzkumu sociálního rozvrstvení a mobility mohou být relevantní psychické obsahy, tj. především představy o sociálním rozvrstvení a sebezařazení, zkoumány jako závislá proměnná (např.: čím nižší sociální status respondentů, tím častěji je možno v jejich představách o sociálním rozvrstvení vysledovat polární dichotomický model, Dahrendorf 1961; agresivní postoje vůči etnickým menšinám jsou častější u lidí, kteří zaznamenali sociální sestup než u lidí se stagnující či vzestupnou mobilitní drahou, Bettelheim, Janowitz 1960) nebo jako nezávislá proměnná vzhledem k sociálnímu chování, což však není v dosavadních výzkumech obvyklé (pro ilus-

traci lze navrhnout tyto hypotézy: socio-preferenční vzorce lidí, v jejichž představách o sociálním rozvrstvení lze vysledovat funkční modely, jsou méně „konzistentní“ než vzorce lidí, u nichž lze nalézt modely dichotomické či hierarchické; chování lidí, u nichž lze vysledovat hierarchické modely sociálního rozvrstvení, je silněji orientováno na sociální vzestup než chování lidí disponujících dichotomickými či funkčními modely). Sociografické zmapování určitých úseků sociálního vědomí příslušníků zkoumaného souboru a sociologická analýza empirických pravidelností naznačeného typu jsou východiskem na cestě k výročkům vyššího stupně obecnosti, popř. k jejich systémům, a zároveň zárukou žádoucí „reliability“ celého postupu (pojem reliability zde používáme šíře, než je v sociologické metodologii běžné), kterou právě „hermeneutická“ analýza ideologických makrosoustav postrádá.

Koncepce šetření

Na základě předcházejících úvah a ve snaze o maximální komplexnost celého výzkumu jsme se rozhodli doplnit šetření, původně orientované jen na zjištění základních dat nutných ke konstrukci syntetického indexu sociálního statusu a k postizení mobilitní dráhy, o údaje týkající se přátelských a příbuzenských interakcí (viz M. Petrusek, *K problematice sociální interakce, preference a distance ve výzkumu sociální mobility*) a souborem otázek, zjišťujících vnímání společenských rozdílů, představy o sociálním rozvrstvení a sebezařazení v jeho rámci. Výzkum by tak v jisté míře postihl všechny tři výše zmíněné sféry sociální skutečnosti, relevantní pro zkoumání sociální diference.

Pokud jde o zkoumání způsobů vnímání sociálního rozvrstvení, měl by výzkum splnit následující základní úkoly:

1. Získat empirický materiál k základní deskripci, tj. k odpovědi na otázky:
 1. 1. Vnímají českoslovenští občané svou společnost jako diferencovanou, popř. rozvrstvenou?
 1. 2. Které dimenze sociální diference považují za dominantní, za zdroj sociální nerovnosti, které za méně podstatné?

1. 3. V jakých interpretačních modelech vnímají a prožívají sociální diferenciaci, popř. stratifikaci?
1. 4. V jakých výrazových schématech tento svůj prožitek vyjadřují?
1. 5. Jakým způsobem se identifikují?

2. Konfrontací empirického materiálu s ostatními daty šetření, zejména s jednotlivými složkami sociálního statusu, se „syntetickým indexem statusu“, s intergenerační a intragenerační mobilitou dotazovaného, najít odpověď na otázky:

2. 1. Jsou některé ze zjištěných interpretačních modelů sociálního rozvrstvení specifické pro určité sociální skupiny, charakterizované např. stejným syntetickým statusem, stejným dislokačním vzorcem statusu (tj. stejným typem inkonzistence), stejným typem mobility?
2. 2. Jsou některé způsoby sebeidentifikace specifické pro tyto skupiny?
2. 3. Existuje tedy v naší společnosti skupinově specifická „sociální optika“ při vnímání sociální diferenciaci či stratifikace?

3. Na základě předcházející analýzy přispět k odpovědi na ústřední otázku výzkumu, zda makrostrukturální útvary typu vrstev či tříd v naší společnosti existují reálně, či jsou-li to jen analytické konstrukce.

4. Komparací shromážděného empirického materiálu s výsledky analogických výzkumů v zahraničí odpovědět na otázky:

4. 1. Do jaké míry se způsob percepce sociálních rozdílů, sociálního rozvrstvení atd. v Československu shoduje či liší od obdobných procesů v jiných společnostech?
4. 2. Jak jsou specifika vnímání sociálního rozvrstvení atd. podmíněna charakterem československé společnosti, uskutečněnými sociálními přeměnami?
4. 3. Jak jsou tato specifika ovlivněna ideologickým působením?

Některé výsledky předvýzkumu

Vzhledem k tomu, že tato problematika nebyla dosud u nás v empirických výzkumech dotčena, byla pro nás mimořádně závažná zkušenost z předvýzkumu. Na

závěr dotazníku použitého v předvýzkumu jsme zařadili blok čtyř otázek, jejichž formulace byla přizpůsobena obdobným otázkám ze zahraničních výzkumů (viz dále). Otázky, s výjimkou uvozujících, byly otevřené, což je nutné vzhledem k charakteru zjišťovaných obsahů; předpokládá to však pracovní dodatečnou obsahovou analýzu a kategorizaci. Celý blok byl formulován takto: „V tisku a v rozhlasu se často diskutuje o společenských třídách a vrstvách v naší společnosti. Chtěli bychom znát Váš názor na tyto otázky:

1. Domníváte se, že společenské postavení všech občanů naší společnosti je stejné, nebo u nás existují nějaké společenské rozdíly? 1. Je stejné 2. Existují rozdíly.

2. V čem podle Vašeho názoru tyto rozdíly spočívají?

3. Které společenské třídy či vrstvy tedy podle Vašeho názoru u nás existují?

4. Do které z těchto vrstev byste zařadil sebe a svou rodinu?“

Výsledky orientačního zpracování předvýzkumu, které máme k dispozici, naznačují řadu možných odpovědí na výše formulované teoretické otázky, zejména otázky 1. 1.—1. 5. Zároveň se ukázalo, že výsledky jsou do značné míry srovnatelné s výsledky osmi nám známých zahraničních výzkumů (s jedním švýcarským, pěti západoněmeckými a dvěma polskými, jejich přehled viz tabulka 7), čímž se otevírají rozsáhlé možnosti pro srovnávací analýzu a naznačují se některé možné odpovědi na otázky 4. 1.—4. 3.

Uvedeme zde některé nejzajímavější výsledky předvýzkumu. Více než $\frac{3}{4}$ dotazovaných vnímá soudobou československou společnost jako diferencovanou. Na otázku 1, zda je společenské postavení všech občanů naší společnosti stejné, či zda existují společenské rozdíly, odpovědělo

18,0 % respondentů	—	„Je stejné“
78,2 % respondentů	—	„Existují rozdíly“
3,8 % respondentů	—	neodpovědělo

Odpověď „Je stejné“ je nutno brát s rezervou. 6 % respondentů, kteří uvedli tuto odpověď, disponuje diferencovaným modelem společnosti, jak vyplývá z jejich odpovědí na následující otázky 2 a 3. Tuto nedůslednost, která nás při zpracování zprvu překvapila, je možno vysvětlit jednak rozdílným chápáním výrazů „společenské postavení“, „společenské rozdíly“, jednak uvozujícím postavením otázky 1 v rámci celého bloku: respondent se zde teprve začíná orientovat na no-

vou problematiku (předcházející blok otázek je věnován interakcím) a uvědomovat si relevantní skutečnosti. Inkonzistentnost odpovědí na otázky 1–3 může tedy být výrazem jisté nutné „latenční doby“ potřebné k myšlenkovému zvládnutí nové problematiky. Při konstrukci celého bloku otázek bylo ostatně s touto „latenční dobou“ vědomě počítáno a otázka 2 byla zařazena jako přechodová (nebylo předpokládáno její zpracování a nebyla kódována; dodatečně jsme ji však pro zajímavost zpracovali), při níž si měl respondent uvědomit všechny podstatné skutečnosti nutné k odpovědi na klíčovou otázku 3. Nepředpokládali jsme však, že efekt „latenční doby“ zasáhne i zdánlivě jednoduchou otázku 1. Ze zbývajících 12 % respondentů, kteří odpověděli, že sociální postavení občanů je stejné, 9 % na zbývajících tři otázky neodpovědělo a 3 % existenci společenských rozdílů, vrstev či tříd explicitě popřelo. U těchto 12 % tedy můžeme předpokládat nediferencovaný „egalitární model“ společnosti. Srovnání s výzkumy polskými ukazuje, že frekvence „egalitárního modelu“ není nijak abnormálně vysoká: Wojtaszek (1966) uvádí 11,5 % respondentů, kteří vypovídají, že v Polsku existuje jen jedna třída; ve výzkumu Wesolowského popírá existenci společenských skupin, vrstev či tříd 8,7 až 18,1 % respondentů v jednotlivých profesionálních kategoriích.

Převážná většina respondentů vnímá tedy společnost jako diferencovanou. Ve srovnání s analogickými výzkumy v NSR však zjišťujeme výrazně nižší stupeň vnímané diferenciace, což se projevuje v menší členitosti modelů rozvrstvení, uváděných v otázce 3.

Tabulka 1

Počet jmenovaných vrstev či tříd

	% respondentů
2 vrstvy jmenuje	36,8
3 vrstvy jmenuje	29,7
4 vrstvy jmenuje	4,4
5 vrstev jmenuje	1,9
6 vrstev a více	0,8
Počet nelze určit	26,4

100 N = 480

V průměru jmenují respondenti 2,5 vrstvy, zatímco u Mayntzové 3,6, u Moorové, Kleininga 3,9, u Daheima 4,5. Tento fakt můžeme interpretovat technickými okolnostmi šetření (počet nominací stoupá, čím více času má respondent k odpovědi, Daheim 1960), průměrným vzděláním respondenta (čím vyšší vzdělání, tím diferencovanější je vjem společnosti, Mayntzová 1958, Sarapata 1960), ale

i „nivelizovaným“ charakterem československé společnosti, popř. jvem, který bychom mohli nazvat „nízký stupeň transparence společnosti“. V kapitalistické společnosti existuje — navzdory teoretikům „nivelizované středostavovské společnosti“ — řada mechanismů, které přinášejí jejím příslušníkům informace o její objektivní diferencovanosti: určité druhy tisku, diferencovaná obchodní síť, reklama orientovaná na tvorbu „symbolů statusu“, populární sociologická literatura atd. Většina těchto mechanismů, zvyšujících pro řadového občana „transparenční společnost“, v socialistické společnosti neexistuje; k tomu je nutno přičíst po desetiletí působící ideologický akcent na „morálně politickou jednotu“. Pro poslední dvě interpretace svědčí srovnání s výzkumem polským (Wojtaszek 1966), který při průměru 2,8 nominací má podobné rozložení členitosti: 2 třídy jmenuje 35 %, 3 — 39,1 %, 4 — 10,2 %, 5 — 1,2 %.

Při srovnání obou výzkumů zazní na první pohled překvapující počet dichotomických modelů společenského rozvrstvení (36 %, 35 %), jejichž frekvence je v západoněmeckých výzkumech poměrně nízká (Mayntzová 4 %, Moorová, Kleining — u velmi malého vzorku — 20 %), zejména vezmeme-li v úvahu hypotézu o dichotomii jako specifickém modelu „spodní třídy“ (Dahrendorf 1961). Členitost vjemu společenského rozvrstvení je úzce spjata s interpretačním modelem, který respondent používá. Daheim konstatuje, že modely založené na příjmu bývají obvykle dichotomické, v modelech založených na profesi bývá 4 i 5 složek, zatímco modely explicitě používající výrazu „vrstva“ bývají nejčastěji trichotomické (Daheim 1960). Kombinací analytických znaků (členitost, organizační princip, dominantní znak, monodimenzionalita či multidimenzionalita atd.) lze vytvořit celou škálu možných interpretačních modelů. Při zpracování předvýzkumu jsme z těchto možností použili jen ty modely, které měly větší frekvenci, všechny málo frekventované případy shrnujeme pod „ostatní“. Třídění pak zdánlivě působí dojmem logické inkonzistence.

Jak je z tabulky 2 zřejmé, překvapující počet dichotomických modelů je možno vysvětlit vysokou frekvencí „nepravých dichotomií“ nemajících polární, antagonistický charakter: dělníci — rolníci, dělníci — inteligence.

I tak je počet „pravých dichotomií“ značně vysoký. Teprve další analýza by mohla ukázat, pro které společenské skupiny je tento pohled na společnost specifický. Poměrně malá, ale zajímavá je skupina modelů, v nichž pro označení „nedělnických“ sociálních skupin je použito výrazů svědčících o zřetelném resentimentu vůči těmto skupinám. V dichotomických modelech se resentment orientuje nespecificky vůči „ostatním“, vůči „out-group“, zatímco v členitějších modelech je zpravidla orientován „nahoru“, méně často „dolů“, jak nám ještě ukáže rozbor výrazového materiálu (tabulka 4).

Tabulka 2

Frekvence jednotlivých modelů společenského rozvrstvení

Pravé dichotomické modely:	% respondentů 16,2
z toho:	
založené na příjmu, majetku, životní úrovni	5,4
založené na mocenských vztazích či nadřazenosti a podřízenosti	2,5
vyjadřující resentment	2,9
ostatní pravé dichotomie	5,4
Nepravé dichotomické modely:	20,2
z toho:	
dělníci — inteligence	9,2
dělníci — úředníci	7,7
dělníci — rolníci	3,3
Ideologická trichotomie: dělníci, rolníci, pracující inteligence	10,9
Varianata „ideologické trichotomie“: dělníci, rolníci, úředníci/ zaměstnanci	4,6
Profesionálně mocenské modely	4,4
Profesionální modely	5,4
Hierarchická trichotomie typu „spodní, střední, vyšší vrstva“	6,3
Ostatní modely hierarchického charakteru	2,5
Jiné modely	4,7
Egalitární model společnosti	12,5
Respondent nedovede formulovat zřetelný model, popř. odmítá odpovědět	12,3
	100 N = 480

„Nepravé dichotomie“ jsou vlastně jen neúplnou verzí dominantní „ideologické trichotomie“, kterou uvedlo 10,9 % respondentů (Wojtaszek: 33,2 %). Sondy, které předvýzkumu předcházely, naznačily hypotézu, že tento typ trichotomie je nejčastější u osob,

kteří ex professo (jakožto stráničtí či odboroví funkcionáři, pracovníci státní správy atd.) přicházejí do styku s oficiální ideologií. Tuto trichotomii, její neúplné varianty a modely založené na profesionálním začlenění uvedlo 45,5 % respondentů, zatímco v západních výzkumech vysoce frekventované hierarchické modely typu „spodní, střední, vyšší vrstva“ (a členitější modely tohoto typu) uvádí jen 8,8 % respondentů. Je nesnadné odhadnout, zda je tento tradiční typ interpretačních modelů na ústupu, či zda se znovu začíná šířit uplatňovat.

Tabulka 3

	Předvýzkum	Wojtaszek
Nepravé dichotomie	20,2%	21,3%
Pravé dichotomie typu „bohatí- -chudí“, „řídící-řízení“	10,2%	13,7%

Přehled používaných modelů je nutno doplnit přehledem výrazů používaných k označení jednotlivých společenských tříd či vrstev. Při analýze představ o společenském rozvrstvení je třeba si uvědomit, že tyto představy jsou součástí každodenního praktického vědomí a že jsou vyjadřovány v rovině běžného jazykového povědomí. Zde neexistuje teoretickému vědomí běžná distance mezi skutečností, pojmem a termínem. Kleining poukazuje právem na „naivní realismus“ výpovědí (Kleining 1960) a Kesting a Bahrdt analyzují nerozlučné sepětí představových a výrazových stereotypů (Popitz 1957). Analýza jazykového materiálu může tedy být klíčem ke světu představ.

Také tab. 4 ukazuje zřetelnou převahu výrazů spjatých s ideologickou trichotomií a výrazů označujících profesionální skupiny. Výrazy ze sféry „společenské hierarchie“ představují zlomek odpovědí, stejně tak výrazy ze sféry „majetkové hierarchie“. Zdá se, že můžeme uzavřít: respondenti předvýzkumu vnímají sociální diferenciaci v převážné většině pod zorným úhlem socioprofesionálního začlenění. Odpovědi na otázku 2 jsou však s tímto závěrem v jistém rozporu. Za dominantní dimenzi, v níž respondenti vnímají sociální rozdíly, lze na základě těchto odpovědí považovat příjem (majetek), životní úroveň.

Nepřekvapí, že jen 14 % respondentů vnímá rozdíly v dimenzi vzdělání a kvalifikace: poměrně přesně to odráží podcenění významu těchto faktorů, které v širokém povědomí převládá. Zarážející je však nepoměr mezi všem dimenze „příjem/majetek/životní úroveň“, který kontrastuje jak se závěry učiněnými výše, tak s běžnou tezí o „nivelizovaném charakteru“ naší společnosti. Navrhnout nějaké smysluplné vysvětlení tohoto rozporu je obtížné. Zdá se — a tento předpoklad bude muset ověřit hlavní šetření —, že odpovědi

Tabulka 4

Frekvence výrazů, označujících jednotlivé vrstvy či třídy

Výraz	Používá % respondentů
Dělníci, dělnická třída	59
Rolníci, zemědělci, družstevníci	32
Inteligence, pracující inteligence	33
Úředníci, úřednictvo	20
Zaměstnanci	3
Funkcionáři	6
Vedoucí a ředitelé, vedoucí činitelé, vedoucí funkcionáři, vedoucí závodů, vládní činitelé	9
Podřízení	2
Pracující	5
Důchodci	3
Lidé s akademickými tituly, svobodná povolání, vrstva vzdělaných, vyšší vzdělání, doktoři a inženýři, lékaři a advokáti, intelektuálové, vědci	6
Nekvalifikovaní dělníci, obyčejní neškolení dělníci	1
Lidé s malým příjmem, s horším hmotným zajištěním, sociálně slabší, chudí, chudáci	9
Vyšší příjmy, ti co mají víc, dobře situovaní, bohatší	8
Spodní vrstvy, nejnižší kategorie, nižší úroveň	3
Střední vrstvy	6
Průměr, průměrní občané, obyčejní lidé, drobný pracující lid	2
Vrchní vrstvy, vyšší úroveň, vyšší třídy	3
Město, městská třída, městské obyvatelstvo	2
Vesnice, venkovská třída, venkovské obyvatelstvo	2
Členové KSČ, socialisté	1

Výraz	Používá % respondentů
Nečlenové KSČ	1
Lumpenproletariát, lidská podúroveň, asociální živly, spodina, lajdáci, polointeligenti, lidé štiptící se práce	3
Nová aristokracie, úřednická šlechta, papíroví škrabáci, novodobých horních 10 000, nemakačenkové, třída privilegovaných neschopných lidí, páni, velcí páni, boháči, zbohatlíci, spekulanti, maloměšťáci	11
Jiné jednotlivě se vyskytující výrazy	15 N = 360

Tabulka 5

Dimenze, v nichž jsou významné společenské rozdíly

	Uvádí % respondentů
Příjem, plat, majetek, životní úroveň, finanční otázka, ekonomické postavení	53
Vzdělání, kvalifikace	10
Zaměstnání, pracovní zařazení, postavení v zaměstnání, odpovědnost v zaměstnání, zastávaná funkce, pracovní podmínky	20
Město - venkov, průmysl-zemědělství	4
Politická příslušnost	1
Způsob života	1
Společenské styky, známosti, protekce	6
„Společenské postavení“	14
Jiné rozdíly objektivního systémového charakteru	9
Individuální rozdíly, názory, postoje, charakter, inteligence, chování atd.	17
Explicitní popření existence společenských rozdílů	3 N = 364

Tabulka 6

Sebezařazení respondentů do vlastního obrazu společenského rozvrstvení

Jako dělníci	se zařazuje 36,8 % respondentů
rolníci	5,4
inteligence	6,3
v „pravé dichotomii“ dole	8,6
v hierarchických modelech: dole, uprostřed	2,7
uprostřed	7,5
neutrálně či jinak	8,4
nezařazuje se	24,3

na otázku 2, která má „analytictější“ charakter než klíčová otázka 3, vycházejí více ze sféry každodenní zkušenosti respondenta a jsou méně vázány na zafixované výrazové stereotypy než odpovídní na syntetictější otázku 3, která nutí k větší abstrakci a kde respondent nevystačí se svou běžnou empirií. Stereotypy a imaga však nastupují právě tam, kde chybí primární zkušenost (Hofstätter 1957, Kleining 1961).

Zde se dostáváme k oněm 12,3 % respondentů, kteří nedovedou formulovat zřetelný model společenského rozvrstvení, popř. odmítají odpověď na otázku 3. Nelze předpokládat, že tito lidé nemají vůbec představu o sociální diferenciaci. Vytvoření „obrazu společnosti“ je dáno sociální potřebou alokace a orientace ve společnosti. Obraz společnosti tvoří základní orientační strukturu, na jejímž pozadí individuum strukturuje své jednotlivé životní situace. Všechny výzkumy však zjišťují, že část respondentů není schopna či ochotna své představy formulovat, verbalizovat. Přitom může hrát roli nízké vzdělání či obecně nízká kulturní úroveň, stáří, technické okolnosti výzkumu

Tabulka 7

Přehled komparabilních šetření představ o sociálním rozvrstvení

Šetření	Před- výzkum	Willener	Maynt- zová	Scheuch		Daheim	Moorová, Kleining	Wojtaszek	Weso- lowski, Slom- czyński
Rok realizace	1967	1955	1955	1957	1959	1959	?	1961	1966
Rok publi- kace	—	1957	1958	1961	1961	1960	1959	1966	Dosud nepubli- kováno
Vý- zkumný rámec	Kom- plexní výzkum stratifi- kace a mobility obyva- telstva ČSSR	Tema- tický výzkum sociál- ních „ima- ges“	Kom- plexní výzkum sociální struk- tury prů- myslo- vého města	Tema- tický výzkum „novi- ny a obec“	Tema- tický výzkum „stabili- ta střed- ního stavu“	Tema- tický výzkum „ima- ge“ střed- ního stavu	Tema- tický výzkum sociál. „ima- ges“ a sebeiden- tifikace	Kom- plexní výzkum sociální struk- tury a mobi- lity pra- cujících prů- myslu	Kom- plexní výzkum sociální stratifi- kace a a mobi- lity v prů- myslo- vém městě
Oblast šetření	území ČSSR	Lausan- ne	Eus- kirchen	Kolín n. R.	území NSR	území NSR	území NSR	16 pol- ských průmys- lových velko- podniků	Štětín, Kosza- lin, Lodž
Velikost vzorku	480	550	1000	1039	1576	1607	100	584	2297

(např. neobratnost tazatele) a konečně i „nejistota respondenta o vlastním společenském postavení“ (Statusunsicherheit, Scheuch 1961). Srovnáním s analogickými výzkumy zjistíme, že náš „výpadek“ není mimořádně vysoký: u Willenera tvoří 14,2% původního vzorku. Mayntzová vykazuje v kategorii „žádá či nevhodná odpověď“ dokonce 19%, u Daheima mají největší „výpadek“ dělníci a řemeslníci 11,3, resp. 14,3%.

Přehled předběžných výsledků předvýzkumu je možno uzavřít přehledem způsobů sebeidentifikace respondentů (otázka 4). (Viz tab. 6.)

Zjišťujeme z něho úzkou souvislost mezi zvoleným modelem rozvrstvení a vlastním obrazem, autostereotypem. 49% dotazovaných se identifikuje jako dělníci, rolníci či příslušníci inteligence. Charakteristické je, že v hierarchicky budovaných modelech se ani jeden respondent nezařadil do „horních“ kategorií. U pravých dichotomií převládá zařazení „dole“, v členitějších hierarchických modelech „uprostřed“. Zejména tuto kategorii respondentů s živým „středostavovským“ vědomím bude nutno podrobit detailnější analýze.

Závěry z předvýzkumu

Předvýzkum 1. dokázal smysluplnost šetření představ o sociálním rozvrstvení a sebeidentifikace v rámci výzkumu sociální diferenciaci a mobility, 2. naznačil řadu možných odpovědí na sledované teoretické problémy a stal se tak zdrojem celé řady hypotéz, jež mohou být v dalších fázích výzkumu ověřeny, 3. prověřil technické možnosti šetření: použitelnost otevřených otázek, nároky, které tato forma klade na tazatele, i celkové reakce dotazovaných na tuto problematiku, 4. naznačil možné způsoby analýzy a kategorizace odpovědí na otevřené otázky, 5. ověřil odbornou a časovou náročnost této formy zpracování otevřených otázek.

Další fáze výzkumu

Na základě zkušeností z předvýzkumu jsme se rozhodli revidovat původní záměr, podle něhož měl být výzkum představ o sociálním rozvrstvení přímou součástí hlavního šetření na celém dvacetitisícovém vzorku. Šetření představ o sociálním rozvrstvení bude spojeno s šetřením sociálního prestiže padesáti vybraných profesí, s nímž věcně velmi úzce souvisí: z distribuce sociálního prestiže lze do značné míry usuzovat na základní dimenze „obrazu společnosti“ (Sarapata 1960). Pro tato šetření bude vyčleněna ze

základního dvacetitisícového vzorku $\frac{1}{10}$, tedy zvláštní subvzorek, zahrnující 2 000 respondentů a zachovávající charakteristiku původního vzorku.

Modifikovaný dotazník pro toto paralelní „malé šetření“ zde není možno in extenso uvádět. Omezíme se proto na jeho stručnou charakteristiku. Dotazník má tři podstatné části. I. část je odvozena z dotazníku pro „velké šetření“ a představuje jakýsi spojovací můstek mezi oběma šetřeními. Zjišťují se zde základní charakteristiky sociálního statusu respondenta, hlavní údaje o jeho profesionální mobilitě (intergenerační i intragenerační) a některé další relevantní charakteristiky (věk, národnost, rodinný stav, lokalita atd.). Tyto údaje umožní provést i na tomto dílčím vzorku všechny nejzákladnější operace, které předpokládáme pro velký vzorek (srov. metodologickou část Projektu, str. 674). Těžiště našeho zájmu je v části II., věnované názorům dotazovaného na sociální rozvrstvení. Celý blok uvádíme opět otázkou „Domníváte se, že společenské postavení všech občanů naší společnosti je stejné, nebo že existují nějaké rozdíly a nerovnosti?“, již se respondent reorientuje na novou problematiku. V předvýzkumu jsme zjistili, že výraz „společenské postavení“ chápou respondenti velmi různě. Obsahy, které s tímto výrazem spojují, chceme vyšetřit metodou „výběru slov“, aplikovanou při zkoumání stereotypů Hofstätterem (Hofstätter 1965). Předkládáme zde respondentovi seznam slov (např. majetek, vzdělání, povolání, moc, úcta atd., celkem 33 výrazy) a zjišťujeme, která se respondentovi nejsilněji asociují s výrazem „společenské postavení“. „Sémantický prostor“, v němž je zkoumáný pojem lokalizován (Hofstätter), je zde pevně zakotven ve sféře představ o sociálním rozvrstvení. V další sérii otázek pracujeme s nepojmenovanou stobodovou škálou (k použití této techniky viz Scheuch 1961), na níž má respondent zařadit své vlastní společenské postavení, svou představu o „common man“, a zároveň pojmenovat oba extrémní póly, tedy identifikovat „elity“ a lidi na spodním okraji společnosti. Závěr druhé části tvoří klíčové otázky po existenci tříd či vrstev v naší společnosti, které třídy či vrstvy respondent rozeznává a do které z nich se řadí.

Tento blok otázek umožňuje — v rámci technických možností — poměrně podrobné zmapování představ o sociální diferenciaci, o sociálním rozvrstvení naší společnosti a o místě respondenta v ní. Mimořádně zajímavá bude pak konfrontace této II. části s částí III., věnovanou zjišťování profesionálního prestiže padesáti vybraných povolání. (O šetření sociálního prestiže v rámci celého výzkumu sociální diferenciace a mobility viz stať J. Kapra, str. 740).

Literatura

- Z. Bauman: *Wizje ludzkiego świata*, Warszawa 1964.
- B. Bettelheim, J. Janowitz: *Dynamics of Prejudice*, New York 1950.
- K. M. Bolte, F. Neidhart, D. Kappe: *Soziale Schichtung*, Opladen 1960.
- R. Centers: *The Psychology of Social Classes*, Princeton 1949.
- H. Daheim: *Die Vorstellungen vom Mittelstand*, in: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie XII, 1960, 237—271.
- R. Dahrendorf: *Dichotomie und Hierarchie. Das Gesellschaftsbild der Unterschicht*, in: Gesellschaft und Freiheit, München 1961, 163—175.
- A. Davis, B. Gardner, M. Gardner: *Deep South*, Chicago 1941.
- P. R. Hofstätter: *Gruppendynamik*, Hamburg 1957.
- P. R. Hofstätter: *Das Denken in Stereotypen*, Göttingen 1960.
- P. R. Hofstätter: *Einführung in die Sozialpsychologie*, Stuttgart 1963.
- P. R. Hofstätter: *Das Stereotyp der Technik*, in: Freyer, Papalekas, Weippert (Eds.), Technik im technischen Zeitalter, Düsseldorf 1965, 190—210.
- G. Kleining: *Über soziale Images*, in: König, Glass, Eds., Soziale Schichtung und soziale Mobilität, KZfSS Sonderheft 5, 1961, 145 bis 179.
- R. M. Lepsius: *Zum Wandel des Gesellschaftsbildes in der Gegenwart*, in KZfSS X, 1958, 449—458.
- R. Mayntz: *Soziale Schichtung und sozialer Wandel in einer Industriegemeinde*, Stuttgart 1958.
- A. von Martin: *Some Subjective Aspects of Social Stratification*, in: Glass (Ed.), Social Mobility in Britain, London 1954.
- H. Moore, G. Kleining: *Das Bild der sozialen Wirklichkeit*, in: KZfSS XI, 1959, 353—376.
- H. Moore, G. Kleining: *Das soziale Selbstbild der Gesellschaftsschichten in Deutschland*, in: KZfSS XII, 1960, 86—119.
- S. Nowak: *Psychologiczne aspekty przemian struktury społecznej i ruchliwości społecznej*, in: Studia socjologiczne 1966, 2 (21), 75—105.
- S. Ossowski: *Struktura społeczna v społecznej świadomości*, Łódź 1957.
- H. Popitz, H. P. Bahrdt, E. A. Jüres, H. Kesting: *Das Gesellschaftsbild des Arbeiters*, Tübingen 1957.
- A. Sarapata: *Poglądy mieszkańców Warszawy na strukturę społeczną*, in: Studia socjologiczno-polityczne, 1960, 6, 93—148.
- E. K. Scheuch: *Sozialprestige und soziale Schichtung*, in: König, Glass (Eds.), Soziale Schichtung und soziale Mobilität, 1961, 64 bis 103.
- W. L. Warner, M. Meeker, K. Eells: *Social Class in America: A Manual of Procedure for the Measurement of Social Status*, Chicago 1949.
- W. Wesolowski, K. M. Slomczyński: autoreferát o výzkumu na I. setkání polských a československých sociologů, Smolenice 10. až 13. 4. 1967.
- J. Wojtaszek: *Struktura klasowa w świadomości społecznej*, in: Socjologiczne problemy przemysłu i klasy robotniczej, Warszawa 1966, 177—198.
- A. Willener: *Images de la société et classes sociales*, Bern 1957.